

مطالعه و شناخت حجاری ستون‌های سنگی مساجد قاجاری* (مطالعه موردی: مسجد حاج شهبازخان و دولت‌شاه در کرمانشاه)

سید هاشم حسینی^۱، فرید احمدزاده^{۲*}، نادر شایگان فر^۳

۱. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
۲. کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی گرایش دوره اسلامی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
۳. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
(تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۱۰/۱۳، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۵/۳/۲۲)

چکیده

مساجد همواره طی دوران اسلامی به‌گونه‌ای خاص تجلیگاه ذوق و مهارت خالصانه هنرمندان بوده و همچون بومی بزرگ مجموعه‌ای از هنرهای رایج هر عصر را به‌نمایش می‌گذاشته است. با آغاز سلسله قاجاریه، آرایه‌کاران این دوره به پیروی از سفارش‌دهندگان و بنیان اصلی آثار معماری، گرایش آشکاری به بهره‌گیری از تزیینات سنگی در معماری بناهای این دوره داشته‌اند. حجاری ستون‌های سنگی نمونه‌های پرشماری است که در مساجد قاجاری حاج شهبازخان و دولت‌شاه در کرمانشاه مشاهده می‌شود. بررسی، مطالعه و مقایسه هر یک با نمونه‌های شاخص در شهر شیراز، سستندج و اصفهان در دوره قاجار و زنده بازشناسی هویت فرهنگی را در پی دارد. بر این اساس، پژوهش حاضر با توجه به خلأ نسبی موجود در این زمینه، بر مبنای بررسی‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای، سپس با بهره‌گیری از روش‌های توصیفی-تحلیلی و مطالعات تطبیقی به چگونگی ارتباط بین تزیینات حجاری ستون‌های مساجد در دوره قاجار می‌پردازد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد، حجاری ستون‌های مساجد مورد نظر با نمونه‌های هم‌دوره در شیراز و اصفهان از نظر سبک و محتوا ارتباط نزدیکی دارد. ریشه اصلی این‌گونه تزیین در هنر ایران باستان به‌خصوص ستون‌سازی دوره هخامنشی است.

واژگان کلیدی

تزیینات حجاری، ستون‌های سنگی مساجد، دوره قاجاریه، شهر کرمانشاه.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد نگارنده دوم است، با عنوان «مطالعه و شناخت تزیینات معماری مساجد شاخص قاجاری در شهر کرمانشاه» که به راهنمایی نگارنده اول و مشاوره نگارنده سوم در دانشگاه هنر اصفهان به‌انجام رسیده است.

** نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۸۶۷۹۵۸۴۵، نمابر: ۰۸۳-۴۶۲۲۰۰۳۶، E-mail: farid.bastan123@gmail.com

مقدمه

سیاسی به‌عنوان سفارش‌دهندگان و بانیان اصلی سازه‌های معماری این دوره، گرایش آشکاری به بهره‌گیری از نقش‌مایه‌ها و عناصر تزئینی به‌کار رفته در هنر ایران باستان داشته‌اند. بازتاب این تمایل در تزئینات وابسته به معماری بناهای شاخص عصر قاجار در سراسر ایران از جمله مسجد حاج‌شهبازخان کرمانشاه، مسجد مشیرالملک شیراز، نصیرالملک شیراز و مسجد دارالاحسان سنندج به‌روشنی قابل‌مشاهده است. این جهت‌گیری در کنار رویه‌ها و گرایش‌های دیگر در سایر گونه‌های هنری این دوران، هنری متمایز با دوره‌های پیشین خود را به‌وجود آورده است؛ هنری درآمیخته با صفات و ویژگی متناقض و در عین حال ارزش‌مند. آنچه در پی می‌آید، نگاهی است بر آن بخش از حجاری ستون‌های مسجد حاج‌شهبازخان و دولت‌شاه در عصر قاجار که تحت تأثیر هنر اصیل ایرانی شکل گرفته‌اند. درباره دلایل گزینش این دو بنا در این پژوهش به موارد زیر اشاره می‌کنیم.

نخست آنکه پرداختن به ویژگی‌های درخور توجه تزئینات وابسته به معماری دو بنای بررسی‌شده، به‌دلیل ناشناخته‌ماندن آن‌ها در مطالعات معماری عصر قاجار ضروری است. دیگر اینکه بناهای مورد اشاره در حساس‌ترین زمان حیات هنری قاجاریه شکل گرفته است؛ یعنی، دوره‌ای که معماری تلفیقی (ایرانی- غربی) رشد و توسعه پیدا کرد. به‌همین دلیل بررسی ویژگی‌های حجاری ستون‌ها همانند بررسی ویژگی‌های تزئینی حجاری دوره قاجار است.

اصلی‌ترین پرسش‌های تحقیق این است:

۱. نقوش حجاری‌های ستون‌ها شامل چه مواردی و چه ویژگی‌هایی است؟
۲. نقوش حجاری‌های ستون‌ها قابل‌مقایسه با کدام‌یک از مساجد قاجاری ایران است؟
۳. منبع الهام‌بخش نقوش حجاری‌ها چه بوده است؟ لازم به ذکر است، تاکنون هیچ‌گونه مطالعه و گزارشی در خصوص حجاری ستونی مساجد قاجاری شهر کرمانشاه منتشر نشده است. با این حال، پژوهش حاضر نخستین گامی است که در معرفی و شناسایی تزئینات حجاری ستون‌های سنگی دوره قاجار صورت می‌پذیرد.

هنرهای وابسته به سنگ در ایران از دیرباز تاکنون تنوع بالایی داشته و مواردی همچون معماری سنگی، ساخت ابزار و وسایل سنگی، نقش‌برجسته‌سازی، ساخت احجام و مجسمه‌های سنگی، مهرسازی، قاب‌سازی، سنگ مزارسازی، معرق سنگی یا موزاییک، مرصع‌کاری، تراش جواهرات و سنگ‌های قیمتی و نیمه‌قیمتی، تسبیح‌سازی، چاپ سنگی و جز آن را شامل می‌شده است.

در دوران اسلامی، آرایه‌های سنگی به‌صورت دیگری خود را نمایان ساخت. این نقوش عمدتاً اختصاص به ساخت پایه ستون در برخی مساجد، نورگیرهای مشبک سنگی و پایه‌های تزئینی داشت. به‌عبارت دیگر، از این دوره به بعد آنچه اهمیت یافت، نه تأکید بر شکوه و عظمت آرایه‌های سنگی، که تأکیدی بر جنسیت، دوام و ماندگاری ساخته‌های سنگی بود. از این‌رو، در آرایه‌های دوران اسلامی کمتر به آرایه‌های ساخته‌شده از سنگ برمی‌خوریم که وجه تزئینی آن غالب بر دیگر وجوه‌اش، به‌ویژه وجه کاربردی آن، باشد (موسوی‌حاجی و نیک‌بر، ۱۳۹۳، ۱۱۴).

مهم‌ترین آثار اسلامی که امروز در اختیار ما قرار دارد مسجدها، مدرسه‌ها و اماکن مقدسه است و معماران و دیگر هنرمندان با هنر خود این بناها را زینت بخشیده‌اند و معماری ایران را به اوج کمال رسانده‌اند (پرویزی، ۱۳۸۴، ۷۲) حجاری ستونی هنری است که امروزه همراه و هم‌گام با معماری نام و آوازه جهانی دارد و هنوز در شهرهای پرازدحام و گمشده در زیر آوار سنگ و خاک و در خانه‌های قدیمی، حمام‌ها، مساجد و نظایر آن می‌توان آن را یافت. آنچه هنرمندان دوره قاجار در هنر حجاری انجام داده‌اند، تجسم‌بخشیدن به بخشی از عالی‌ترین آمال و ایده‌های رفیعی است که فرهنگ و سنت والای ایرانی- اسلامی به آن اعتبار و غنای بیشتر داده است تا بدین طریق، میراث گرانبهای نیاکان خداجو و هوشمند خود را برای همیشه در تاریخ جاودان سازند.

با آغاز سلسله قاجاریه، هنر معماری ایرانی با هنر درخشان دوران صفوی و دوره‌های پیش از آن فاصله زیادی گرفته بود. به تحقیق، معماران و آرایه‌کاران عصر قاجار به پیروی از فرمان شاهان، دولتمردان و رجال

حجاری ستون‌های مساجد قاجاری کرمانشاه و مقایسه با دیگر نمونه‌های قاجاری

سنندج را مطالعه و بررسی می‌کنیم، و در ادامه برای ارزیابی و شناسایی رواج گسترده این گونه تزئینی به تحلیل و مقایسه

نخست، ستون‌های دو مسجد قاجاری کرمانشاه، با نمونه‌های حجاری ستون‌های مساجد شاخص شهر شیراز، اصفهان و

است. فرم سرستون‌های محراب به صورت مکعب مستطیل یا مربع با اشکال هندسی و مقرنس‌هایی با قوس‌های منحنی تزیینی است. سرستون‌های شبستان در هر چهار گوشه کاملاً فرورفته و مقرنس‌کاری زیبایی زنبوری‌شکلی آن با نواری گیاهی در انتهای ستون ترکیب شده و جلوه خاصی به داخل مسجد داده است. قسمت پایه و بدنه ستون‌ها کاملاً مشابه، و تنها تفاوت آن در حجم و اندازه ستون‌هاست که به صورت تزیین پایه گلدانی و مارپیچی حجاری شده است. آنچه مشخص است این است که ستون‌ها کاربرد سازه‌ای-تزیینی در مسجد دارد (تصویر ۲).

در رابطه با حجاری ستون‌های قاجاری و مقایسه تطبیقی با بقیه نمونه‌ها، نمونه‌ای از مساجد قاجاری شاخص شهر شیراز، اصفهان و سنندج را انتخاب کرده‌ایم و به مطالعه و بررسی ستون‌های سنگی آن‌ها می‌پردازیم.

ساختار و تزیینات ستون‌های مساجد

شیراز، اصفهان و سنندج

نمونه ۳. مسجد مشیرالملک شیراز. این بنا یکی از آثار ارزشمند دوره قاجاریه است که در میان سال‌های ۱۲۶۵ تا ۱۲۷۵ ه.ق. میرزا ابوالحسن خان مشیرالممالک، والی فارس، بنا کرده است. بنای این مسجد که به لحاظ ویژگی‌های معماری از بهترین مساجد شیراز است، مشتمل

آن‌ها با حجاری ستون‌های دوره زندیه در دو بنای مسجد جامع کرمانشاه و مسجد وکیل شیراز می‌پردازیم.

ساختار و تزیینات ستون‌های مساجد

قاجاری کرمانشاه

نمونه ۱. مسجد حاج شهباز. در ضلع جنوبی و در داخل شبستان آن دوازده ستون سنگی یکپارچه استوار است. این ستون‌ها به فرم «پیچی» حجاری شده است. سرستون‌ها نیز از سنگ و به صورت پله‌ای تراشیده شده است که در واقع نقطه پاکار تویزه‌ها را تشکیل می‌دهد؛ بیست گنبد در داخل شبستان بر این ستون‌ها استوار است. پایه‌های ستون تزیین پایه گلدانی خاصی دارد. در بین ستون‌ها در جایی که انتهای قسمت مارپیچی تمام و قسمت پله‌ای شروع می‌شود، سنگی محکم و ثابت برای حفظ تعادل ستون گذاشته است. چنین شیوه‌ای از آنجا که ستون باربر است ستون را تقویت و در واقع بار را تقسیم می‌کند. ستون‌های مسجد مذکور، علاوه بر کاربرد سازه‌ای، کاربرد تزیینی نیز دارد (تصویر ۱).

نمونه ۲. مسجد دولت‌شاه. این مسجد ستون‌های سنگی بسیار زیبا و متنوع در قسمت شبستان و محراب دارد. سرستون‌های سنگی آن دارای شکل و فرم متفاوتی است. تنوع شکلی این سرستون‌ها زیبایی مسجد را دوچندان کرده

تصویر ۱. نمونه‌ای از ستون‌های مسجد حاج شهبازخان در کرمانشاه

(ج) پایه ستون‌ها

(ب) سرستون شبستان

(الف) سرستون محراب

تصویر ۲. نمونه‌ای از ستون‌های شبستان و محراب (الف، ب، ج)، مسجد دولت‌شاه کرمانشاه

کتیبه‌ها به ترتیب عناصری چون نوار افقی تزیینی از نقش گیاهی انتزاعی مشابه گل لاله، تکرار نقش خط و نقطه در محوری افقی، دایره تودرتو که نقش ستاره‌ای پنج‌پر را در میان دارد، گل مشابه لوتوس با دو ردیف گلبرگ، نقش حلزونی برجسته با ردیفی از نقش مرواریدی روی آن، نقش انتزاعی گیاهی برگرفته از انار و چند نوار محدب افقی کم‌عرض در قسمت سرستون و نواری از نقش گیاهی برگرفته از برگ کنگری، پیچ تزیینی یا ترک‌های مارپیچ، تکرار نوار برگ کنگر، نقوش گلدانی به هم چسبیده با بدنه مسطح و نوار محدب بالشتکی در قسمت قلمه ستون مشاهده می‌شود. بر پایه ستون‌های یادشده که به صورت چهارضلعی است، چهار گلدانی برجسته در زوایا حجاری شده و روی هر یک از اضلاع، قابی چهار ضلعی حک شده است که درون آن کادرهایی بیضی‌شکل، سپس دایره قرار دارد. درون قاب دایره‌ای، نقش گلی مشابه لوتوس با دو ردیف گلبرگ در میانه و دو ردیف برگ گرداگرد آن حک شده است. این نگاره همچنین در لچکی‌های کادر چهار گوشه که ذکر آن رفت، اجرا شده است. در نهایت، در پایین‌ترین بخش پایه ستون نوار تزیینی از نقش انتزاعی گیاهی مشابه گل لاله تکرار شده است (تصویر ۴).

نمونه ۵. مسجد دارالاحسان سنندج. این مسجد در ضلع شمالی خیابان امام خمینی و در بافت قدیم سنندج قرار دارد. بر اساس کتیبه‌های موجود، بنای مسجد در سال ۱۲۲۷ ه.ق. در زمان فتحعلی‌شاه قاجار و توسط والی کردستان، امان‌الله خان اردلان، ساخته شده است. این بنا شامل دو ایوان، صحن مرکزی، گلدسته، حجره، شبستان ستون‌دار و تزیینات کاشی و آجرکاری لعاب‌دار و معقلی است. حجاری ستونی آن در قسمت شبستان مسجد تعداد ۲۴ ستون سنگی است که به‌طور استادانه‌ای پایه، بدنه و سرستون‌های آن حجاری شده و از این حیث با مساجد قاجاری کرمانشاه قابل‌مقایسه است. روی تمامی پایه‌ها طرحی به صورت گل‌های برجسته حجاری شده است. تزیینات بدنه ستون‌ها شامل کاشی‌کاری توأم با خط و آیات مقدس قرآنی است و سرستون‌ها به‌گونه‌ای مقرنس‌کاری شده است که توجه خاص به این بنای باشکوه را نشان می‌دهد. حجاری روی سرستون‌ها به صورت مقرنس و بدنه سرستون به صورت مارپیچی شکل و پایه ستون‌ها هم ترکیبی از گل‌های طبیعی و نشانه حضور هنرمندان حجاری محلی است. ترکیب و قرارگیری ستون‌ها و تزیینات حجاری آن به شبستان مسجد شکوه و زیبایی خاصی بخشیده است (تصویر ۵).

است بر سردر ورودی، صحن، سه ایوان، سه شبستان و حجره‌هایی برای سکونت طلاب علوم دینی. در رابطه با زیبایی و استواری ساختمان این مسجد در کتاب *فارسنامه ناصری* آمده است: «پس از مسجد جامع وکیل بر حسب استحکام و ترتیب و دریاچه (حوض) و ستون سنگی و شبستان و سنگ ازاره، همانندش مسجدی در شیراز نیست» (فسایی، ۱۳۷۸، ۱۲۱۸).

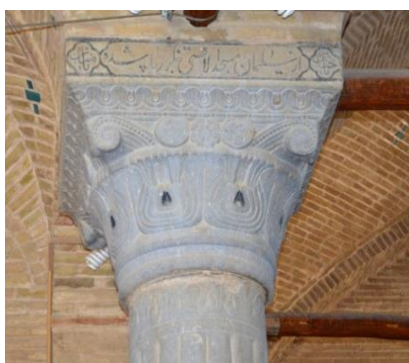
حجاری‌های شبستان غربی مسجد مربوط به ستون‌های این شبستان است. این ستون‌ها ارتفاعی حدود سه متر دارد و تمامی قسمت‌های آن دارای تزیینات حجاری است. تزیینات پایه ستون و شال ستون‌ها، نقوش شیاری‌شکل اریب و تزیینات سرستون‌ها شامل نقوش حجاری‌شده گیاهی و اسلیمی است که در سه ردیف مطبق ایجاد شده است؛ نقوش ردیف اول، اسلیمی و ختایی، و نقوش ردیف دوم و سوم، به شکل درخت سرو است. حجاری این ستون‌ها دقیقاً شبیه حجاری ستون‌های مسجد نصیرالملک است؛ با این تفاوت که قسمت پایه ستون‌های شبستان مسجد نصیرالملک دارای نقوش گلدانی مانند ستون‌های کرمانشاه است، در حالی که پایه ستون‌های شبستان مسجد مشیر نقوش شیاری‌شکل دارد (تصویر ۳).

تصویر ۳. نمونه‌ای از ستون‌های سنگی مسجد مشیرالملک شیراز

نمونه ۴. مسجد رکن‌الملک اصفهان. این بنا در شمال گورستان تخت فولاد و در مجاورت خیابان فیض، در نزدیکی تکیه حاج‌محمدجعفر آواده‌ای واقع شده است. این مسجد از یادگارهای حاج‌میرزا سلیمان خان شیرازی ملقب به رکن‌الملک، نایب‌الحکومه ظل‌السلطان حاکم اصفهان، و از بناهای ابتدای قرن چهاردهم هجری قمری و دوران سلطنت مظفرالدین‌شاه قاجار است (حاجی‌قاسمی، ۱۳۸۳، ۷۱).

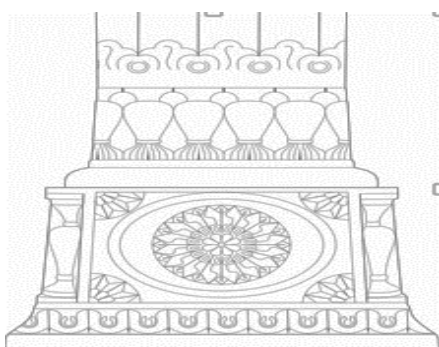
در شبستان جنوبی مسجد، گنبد بر چهار ستون سنگی قطور مشابه هم تکیه دارد که با نقوش متنوعی پوشیده شده‌اند. بر قسمت فوقانی سرستون‌های چهارگانه به خط نستعلیق سیاه حجاری صورت گرفته است. در زیر این

(ب)

(الف)

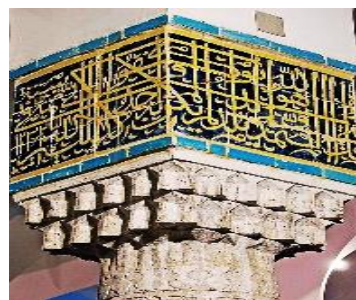

(د)

(ج)

تصویر ۴. نمونه‌ای از حجاری ستون‌های سنگی (الف، ب، ج، د)، مسجد رکن‌الملک اصفهان

تصویر ۵. نمونه‌ای از ستون‌های سنگی، مسجد دارالاحسان سنندج

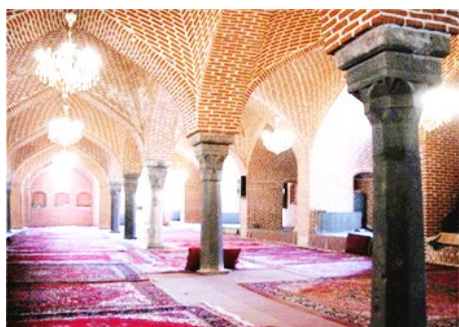
شیراز، به طرز بسیار جالبی با پایه و سرستون‌های تزئینی و ساقه‌مارپیچ، به صورت یکپارچه تراشیده و حجاری شده است. نقوش حجاری این ستون‌ها در نهایت نفاست و ظرافت ایجاد شده است. ارتفاع ستون‌های سنگی مسجد وکیل بلند است و زیبایی خاص خود را به شبستان و طاق‌های گهواره‌ای شکل داده است (تصویر ۶ الف).

نمونه ۷. مسجد جامع کرمانشاه. این بنا در شهر کرمانشاه، در کنار خیابان مدرس نرسیده به خیابان نواب واقع شده و از آثار قابل توجه اواخر دوره زندیه است که در سال ۱۱۹۶ ه.ق. توسط حاج‌علی‌خان زنگنه، از نوادگان

حجاری ستون‌های مساجد دوره زندیه

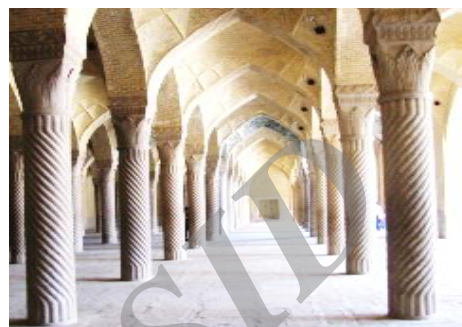
نمونه ۶. مسجد وکیل شیراز. مسجد وکیل شیراز از آثار مشهور دوره کریم‌خان زند و جزو هنرمندانه‌ترین بناهای تاریخی شیراز محسوب می‌شود. این مسجد در حد فاصل موزه پارس و بازار وکیل واقع شده است. از نظر مصالح ساختمانی از سه عنصر آجر، کاشی و سنگ بیشترین استفاده شده است. حجاری ستونی در مسجد وکیل، در قسمت شبستان جنوبی آن روی ۴۸ ستون سنگی به اجرا درآمده است. این ستون‌ها همانند مساجد قاجاری شهر

ستون‌های سنگی و دیوارهای کناری، ۲۵ پوشش گنبدی از نوع چهار بخشی را حمل می‌کند. پایه و سرستون دارای تزیین و بدنه ستون شش ضلعی شکل حجاری شده است. نقوش هندسی، بیشترین نقش را در تزیین ستون‌های مسجد جامع دارد. بنابراین، ستون‌ها کاربرد سازه‌ای-تزیینی در مسجد دارد (تصویر ۶ ب).

ب) مسجد جامع کرمانشاه

شیخ‌علی‌خان زنگنه حاکم کرمانشاه، بنا شده است. آنچه از بنای دوره زندیه باقی مانده، بخش‌هایی از هشتی ورودی، شبستان ستون‌دار و ایوان جنوبی است. حجاری ستون‌های مسجد جامع کرمانشاه، در قسمت شبستان و به صورت مربعی است که پوشش طاق و گنبد آن در وسط روی ۱۶ ستون در چهار ردیف ستون چهارتایی قرار گرفته است.

الف) مسجد وکیل شیراز

تصویر ۶. نمونه‌ای از ستون‌های سنگی دوره زندیه

پذیرفته و موضوعات هنری آنان را به‌عاریه گرفتند. البته، مسئله توجه به آثار ساسانیان و تأثیرپذیری از آن، محدود به دوره قاجار نیست و در ادوار مختلف اسلامی مشاهده می‌شود. این تأثیرپذیری و بازگشت به دوران باستان، بیشتر از هر دوره‌ای در دوره قاجار مشاهده می‌شود و دلیل آن را باید در شرایط اجتماعی و سیاسی این دوره جستجو کرد. بیشتر نقوش در محدوده آثار ساسانی نقش شده است و اغلب مضامین مشترکی میان آن‌ها دیده می‌شود (Baussani, 1992, 259). با این حال، توجه به حجاری ستون‌ها در دوره زندیه، به‌خصوص قاجاریه، نوعی بازگشت به معماری ستونی دوران هخامنشی در بناهای مذهبی در قالب کاربرد تزیینی و ساختاری در مساجد شهرهای شیراز و کرمانشاه را نشان می‌دهد که از لحاظ بعد مسافتی هم نزدیک آثار باستانی دوره هخامنشی و ساسانی است. افزون بر این آثار، در دیگر هنرها نمونه‌های فراوانی وجود دارد که نشان‌دهنده توجه بسیار آنان به سنت‌های پیش از اسلام است. گرایش‌های باستان‌گرایی در دوران اسلامی، در دوره قاجار و سرآغاز آن در زمان فتحعلی‌شاه است.

هنرهای این دوره، با اینکه از نظر کیفی در سطح پایین‌تری از هنر دوران پیشین قرار دارد و از جهت شکوه و بزرگی هم‌سنگ با آن نیست، ویژگی و هویت مستقل و پالوده‌ای را به‌نمایش می‌گذارد (اسکارچیا، ۱۳۷۶، ۳۵) که سرشتی ایرانی-اسلامی دارد. در عین حال، می‌توان سبک درباری اروپایی را به‌همراه موضوعات ساسانی و هخامنشی

بحث و تحلیل

ستون وسیله‌ای برای نگهداری سقف و کاربرد فراوانی داشته است. همچنین، ستون‌ها تناسب فضای داخلی بنا را تثبیت می‌کند (میرداودی، ۱۳۷۴، ۱۳). ستون و اجزای آن بیش از هر عنصر معماری دیگر دوام و بقا داشته است، چنانکه با گذشت سده‌ها از ساخت کاخ‌ها، مهم‌ترین عنصری که به چشم می‌آید و اغلب سالم مانده، ستون است (مبینی و دادور، ۱۳۹۰، ۸۹).

ستون‌های تخت جمشید و پاسارگاد، یادمانی از هنر، همچنین کثرت تعداد ستون‌ها در معماری هخامنشی و نشانی از نوعی هماهنگی و استحکام در ساخت بناست، که قدرت و عظمت پادشاهی هخامنشی را تداعی می‌کند (محمدپناه، ۱۳۸۶، ۷۲). بنابراین، این احتمال وجود دارد که چنین مفهومی هم در ذهن شاهان و رجال دوره زندیه و قاجار برای ایجاد ستون‌های سنگی در معماری بناهای مذهبی و غیرمذهبی بوده است.

جایگاه هنر حجاری در دوره قاجار. در نگاهی کلی،

هنرهای دوره قاجار دوران پایانی حیات هنر ایرانی با رویه‌ای اسلامی است. هنر قاجار در درون خود از یک‌سو به دربار وابسته بود و از سوی دیگر زمینه بروز هنری را فراهم کرد که از میان مردم برمی‌خاست و خاستگاهش باورهای مردم عادی بود (بختیاری و افهمی، ۱۳۹۰، ۵۳). در این دوره، شاهان قاجاری در طراحی نقش‌برجسته‌ها بیشتر از ساسانیان تأثیر

گل‌ها و طرح‌ها نیز نقوش رنگارنگ گیاهی در مقیاس کوچک‌تر اجرا شده است. داخل ترنج‌های بزرگ و نیز سرترنج‌های کوچک‌تر متقارن را نیز با گل‌های هشت‌پر، گل‌های شکفته شاه‌عباسی، و گل و گیاهان اسلیمی نقش کرده‌اند. بر این اساس برتری خاصی نسبت به سایر ستون‌ها از حیث تزیینات حجاری دارد.

ستون‌های مساجد قاجاری کرمانشاه را با استفاده از تکنیک حجاری (نقوش گلدانی، گیاهی و اشکال مقرنس کاری) به‌وجود آورده‌اند. از حیث زیبایی‌شناسی، ستون‌های مساجد کرمانشاه با نمونه‌های شیراز، اصفهان و سنندج تفاوت‌هایی دارد. در سرستون‌ها و پایه‌های مسجد دارالاحسان سنندج و مسجد رکن‌الملک، علاوه بر نقوش گیاهی و اشکال هندسی، موضوعات خوشنویسی در قالب کلمات، عبارات‌ها و جملات کوتاه- نظیر «بسم الله الرحمن الرحیم»، «الله»، آیات قرآنی و تاریخ احداث- با خط نستعلیق با استفاده از تکنیک حجاری مزین شده است. تنوع تزیینات (گیاهی و هندسی) در ستون‌های مسجد رکن‌الملک اصفهان از سایر نمونه‌های مورد مطالعه بیشتر است. ستون‌های مساجد قاجاری کرمانشاه در قسمت پایه و بدنه کاملاً به‌لحاظ فرم نقوش (طرح گلدانی پایه ستون و بدنه ماریچی) مشابه است و از این لحاظ با ستون‌های مسجد قاجاریه مشیرالملک و مسجد وکیل شیراز متعلق به دوره زندیه شباهت دارد.

از جمله عناصر معماری دیگری که نمای داخلی مسجد و ستون را بسیار زیبا و چشمگیر می‌کند و کارکرد سازه‌ای- تزیینی به آن می‌بخشد، سرستون‌های مساجد است. این سرستون‌های سنگی تزیینات حجاری زیبایی دارد. مسجد دولت‌شاه کرمانشاه و رکن‌الملک از این دسته‌اند. در برخی سرستون‌ها دیگر مانند مسجد قاجاری حاج‌شهبازخان و مسجد جامع کرمانشاه، هیچ‌گونه نقوش یا تزیین خاصی مشاهده نمی‌شود. لازم به ذکر است از لحاظ تکنیک حجاری و ساختار نقوش، بیشترین شباهت‌ها بین مساجد قاجاری کرمانشاه و شیراز دیده می‌شود. چنانچه بین روش‌های ستون‌سازی دوره هخامنشی و قاجاریه در مساجد کرمانشاه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی وجود دارد، در ستون‌های تخت جمشید ساقه ستون‌ها را شیاردار و پایه ستون‌ها را گلدانی‌شکل می‌ساختند. این درحالی است که در مساجد قاجاری کرمانشاه، پایه ستون‌ها گلدانی و بدنه آن‌ها ماریچی‌شکل است. از گل لوتوس و برگ‌کنگرمانند ستون‌های قاجاریه اصفهان و شیراز در تزیین ستون‌های

در هنر این دوره مشاهده کرد (Lerner, 1992, 33). دیبا معتقد است رقابتی که میان شاهزادگان قاجار برای نشان دادن قدرت و لیاقت در نظر گرفته شده بود، سبب شد حجاری‌هایی در شیراز و کرمانشاه و دیگر نقاط ایران خلق کنند و به‌منظور افزایش تأثیرگذاری بر اذهان، اغلب این نقش‌ها در جاهایی ایجاد شده که در معرض دید باشد و یا به‌لحاظ مذهبی یا تاریخی اهمیت داشته باشند (Diba, 1999, 40). از نشانه‌های دیگر تأثیرپذیری هنر قاجار از هنر دوران باستان، کاربرد نقوش گل لوتوس، شیر، گاو، قوچ، ماهی، برسم و خورشید است که نه تنها در نگارگری بلکه در هنر حجاری نیز به‌کار رفته است. در کاشی‌کاری بناها، صحنه‌های حماسی چون نبرد رستم و سهراب، پهلوانان افسانه‌ای ایران، بزم شیرین و فرهاد، و یوسف و زلیخا، سربازان در حال رژه و مراسم عیش و نوش درباریان به‌کار گرفته شده است. در کنار این نقوش می‌توان به نگاره گل و مرغ، گل و گلدان و گل‌لندنی (فرنگی) اشاره کرد (زابلی‌نژاد، ۱۳۸۷، ۱۸۷). تمامی این صحنه‌ها در تکیه معاون‌الملک متعلق به دوره قاجاری در شهر کرمانشاه به‌کار رفته است، حتی وجود نقش برجسته قاجاری در طاق‌بستان کرمانشاه، دلیلی برای آشنایی بیشتر خوانین منطقه با آثار قاجاری و هنر ایران باستان و تأثیرپذیری مستقیم هنرمند از نقوش آن‌ها در هنر حجاری ستون‌های مساجد است.

بررسی‌های انجام‌گرفته مشخص می‌سازد که اغلب ستون‌های مساجد قاجاری مورد مطالعه، از تزیینات، نقوش و فرم معماری یکسانی برخوردار است. لذا، همه آن‌ها در مقام مقایسه، با ستون‌های مساجد دوره زندیه در یک گروه قرار می‌گیرد. در این بررسی، ستون‌های مساجد در یک گروه و تزیینات آن‌ها در قالب گروهی دیگر گنجانده شده است. گروه نخست به دو دسته تقسیم می‌شود: عناصر معماری دارای فقط کارکرد سازه‌ای و عناصر دارای کارکرد سازه‌ای- تزیینی. گروه دوم نیز دو دسته تزیینات را شامی می‌شود: تزییناتی که با سنگ انجام می‌گیرد (حجاری و مقرنس کاری) و تزییناتی که روی سنگ انجام می‌شود (مقرنس کاری، کاشی‌کاری و کتیبه‌کاری). حجاری روی سنگ دربرگیرنده طرح‌های گیاهی، گره‌های هندسی، طرح‌های اسلیمی و ختایی است.

در ستون‌های مسجد رکن‌الملک، کاربرد تزیینات در جوانب دو گانه ستون‌ها (سرستون و پایه‌ها) اغلب با رنگ خاکستری و سبز مایل به قهوه‌ای رنگ‌آمیزی شده و با گل و بوته‌های شاه‌عباسی تزیین شده است که با ساقه‌های برگ‌دار به همدیگر متصل شده‌اند. داخل هر یک از این

۳. نقوش انتزاعی. این نقوش از دوران اسلامی در ابنیه ایرانی و اسلامی مشاهده می‌شده است. در دوره قاجار، به‌خصوص در بناهای مذهبی، با ورود طرح‌ها و نقش‌های فرنگی و نیز تمایلات طبیعت‌گرایانه، کاربرد این نقوش کمتر شده است. اما بر سطح نمونه ستون‌ها، نقوش انتزاعی با نقوش طبیعت‌گرایانه و هندسی تلفیق شده است، چنانچه در اکثر نمونه ستون‌های مساجد، نقوش انتزاعی به‌صورت گل لوتوس، نیلوفر و نظایر آن در قالب اسلیمی و ختایی به‌کار رفته است.

۴. نقوش گیاهی. نقوشی به‌شکل انواع پیچک‌ها، برگ انگور، برگ نخل و کنگر، گل‌های زنبق، لاله و نرگس و برخی نقوش مانند انگور، پیچک و برگ‌کنگر بسیار قدیمی است و سابقه دیرینه‌ای در تزیینات حجاری ایرانی از دوره هخامنشی دارد. تقریباً همه نمونه‌ها نقوش گیاهی دارد، ولی بهترین نمونه این نقوش را می‌توان در ستون‌های سنگی مساجد مشیرالملک شیراز و رکن‌الملک اصفهان مشاهده کرد.

در ساخت و تزیین ستون‌های سنگی مساجد از عناصری بهره گرفته شده که ریشه در هنر ایران پیش از اسلام، به‌ویژه دوره هخامنشی، دارد. این تزیینات به‌گونه‌ای طراحی و اجرا شده است که با نمونه‌های موجود در هنر ایران باستان شباهت‌های بسیار دارد، در عین حال متأثر از شیوه‌های تزیینی خاص دوران قاجار شکل گرفته و روح هنر دوران قاجار در آن بازتاب یافته است. در واقع، هنرمند حجاری در استفاده از طرح‌های ساختاری و تزیینی ستون‌های مساجد قاجاری تا حد بسیار زیادی مطابق با سنن تزیینی رایج دوران زندیه عمل می‌کند و در عین حال به شکل‌های تزیینی متعلق به دوران باستان مانند الگوهای خوشایند سفارش‌دهندگان حجاری ستون‌های آن زمان نگریسته است. آنچه حجاری ستون‌های مساجد قاجاری کرمانشاه و دیگر نمونه‌های قاجاری را از سایر موارد وابسته به معماری از نظر ماهیت و شیوه اجرا متمایز می‌کند، تأثیرپذیری طراحان و سازندگان این آثار از الگوهای دوران باستان است.

باید گفت، در تمامی آثار مذکور، نشانه‌های الگوبرداری و همانندسازی با آثار حجاری ستونی متعلق به دوره زندیه و ایران باستان مشهود است و چنین به‌نظر می‌رسد که این آثار، به‌ویژه فرم کلی حجاری ستون‌های سنگی مساجد دوره زندیه و قاجار، تحت تأثیر آثار هنری دوره هخامنشی ساخته شده است. در حقیقت، بنابر شواهد موجود به جرأت می‌توان گفت که در قرن ۱۹ و در زمان شاهان قاجاری، علاقه و توجه

تخت جمشید استفاده شده است. به‌هر حال، ستون‌ها نمادی از قدرت و زاینده اندیشه هنرمندان ایرانی بوده است. سرستون‌ها در مساجد قاجاری کرمانشاه شکل و فرم متفاوتی دارد. تنوع شکل این سرستون‌ها، زیبایی مساجد را دوچندان کرده است. نمونه‌ای از این فرم‌ها سرستون‌هایی است که به‌صورت مکعب‌مستطیل یا مربع با مقرنس‌هایی با قوس منحنی تزیینی است. بیشتر این قوس‌ها از نوع «تیزه‌دارخطی» است که در مسجد قاجاری دولت‌شاه کرمانشاه در سرستون‌ها مشاهده می‌شود. گاهی نیز برای ساختن سرستون‌های حجمی، حرکت روی سطح از مستطیلی به دایره‌ای انجام گرفته است. نوع دیگر، سرستون‌هایی است که از تخته باریکه‌های بلند سوار بر همدیگر استفاده شده است یا به نوعی طبقه‌طبقه است. به‌این ترتیب، حجم بیشتری را تحت پوشش هم قرار می‌دهد. به‌طور کلی می‌توان نقوش موجود در حجاری ستون‌های سنگی مساجد قاجاری مورد مطالعه را به چهار دسته تقسیم کرد:

۱. نقوش هندسی. در این دسته از نقوش، معمولاً از خطوط مستقیم و شکسته در حالات مختلف در پایه‌ها و سرستون‌های حجاری شده استفاده می‌شود. نقوش هندسی کمتر اشکال کثیرالاضلاع یا گره‌چینی دارد. نقش مربع، مستطیل یا دایره قاب یا کادر استفاده شده است. بیشتر تلفیقات بین اشکال هندسی و گیاهی انجام شده است. نقوش هندسی در تزیینات نمونه ستون‌های مساجد قاجاری نسبت به نقوش گیاهی بسیار محدود است. نمونه‌هایی از این نقوش را می‌توان در ستون‌های مساجد دولت‌شاه کرمانشاه و رکن‌الملک اصفهان در تصاویر ۲ و ۴ مشاهده کرد. ستون‌های مساجد رکن‌الملک و دولت‌شاه، از بهترین نمونه‌ها از نظر کاربرد عناصر هندسی در تکنیک حجاری در قالب مقرنس‌های زیباست.

۲. خط و کتیبه‌نویسی. در دوران اسلامی، کاربرد آیات قرآنی به انواع خطوط، به‌خصوص در بناهای مذهبی، رواج یافت و در دوران متفاوت به روند خود ادامه داد. در دوره قاجار، بهترین نمونه‌های کتیبه‌کاشی‌کاری بود و کتیبه‌های با تکنیک حجاری نیز با تنوع خطی و اجرای مطلوبی دنبال می‌شد. در ستون‌های سنگی نمونه مساجد کتیبه‌های حجاری شده محدودی وجود دارد که معمولاً به خط نستعلیق است. در میان نمونه‌های مورد مطالعه، ستون‌های مسجد دارالاحسان سنندج و رکن‌الملک اصفهان دارای کتیبه‌هایی در سرستون‌هاست (تصویر ۴ب).

پیش از اسلام در تخت جمشید، نقش رستم و پاسارگاد نیز در جلب نظر وی به این دوره از تاریخ ایران تأثیرگذار بوده است (Luft, 2001, 40). علاقه و توجه سیاحان اروپایی عصر قاجار همچون سرجان مالکوم و سر رابرت کریورتر به آثار هخامنشی و ملاقات‌های خصوصی آن‌ها با فتحعلی‌شاه نیز در گرایش این شاه قاجاری به فرهنگ و تمدن ایران باستان به‌طور قابل توجهی مؤثر بوده است. چنانچه با بررسی و مطالعه نمونه‌های حجاری ستون‌های دوره زندیه متوجه شدیم، پایه و اساس حجاری ستونی در مساجد، در دوره زندیه شروع شد و در دوران قاجاریه در اکثر شهرهای ایران گسترش و رشد فراگیری داشت، از جمله در کرمانشاه و شیراز که از لحاظ تاریخی اهمیت قابل توجهی دارند.

وافری به ایران باستان و آثار باقیمانده از آن دوران وجود داشته و به مرحله ظهور رسیده است.

شاهان قاجاری با استفاده از هنر معماری و تزیینات حجاری درصدد ارائه چهره‌ای متفاوت، قدرت‌مند و رمزآلود از خود نسبت به دیگر حکومت‌های پیشین، به‌خصوص دوره زندیه، در قلمرو خویش برآمدند تا بدین طریق بر دامنه نفوذ و قدرت در میان عامه مردم بیفزایند؛ بنابراین، مسجد یکی از بهترین مکان‌ها برای نشان دادن قدرت و برتری ظاهری قاجارها به عامه مردم در قالب ستون‌های سنگی به‌شیوه ایرانی-اسلامی است.

بنابر نظر لوفت، اقامت فتحعلی‌شاه، به‌عنوان ولیعهد آغامحمدخان و والی فارس در شیراز، و آشنایی وی با آثار

جدول ۱. مقایسه نمونه‌های مورد مطالعه در پژوهش

تصاویر ستون‌ها	مشخصات تزیینی	کاربرد	بخش	دوره	بنا
	تزیینات گلدانی، بدنه مارپیچی شکل و سرستون مطبق و پله‌ای شکل	کاربرد سازه‌ای-تزیینی	ستون سنگی شبستان	قاجاریه	مسجد حاج‌شهبازخان کرمانشاه
	تزیین گلدانی، بدنه مارپیچی شکل، مقرنس کاری و نقوش گیاهی	کاربرد سازه‌ای-تزیینی	ستون سنگی شبستان	قاجاریه	مسجد دولتشاه کرمانشاه
	نقوش شیری و اریب، بدنه مارپیچی، نقوش گیاهی و اسلیمی و سرستون مطبق و سروی شکل	کاربرد سازه‌ای-تزیینی	ستون سنگی شبستان	قاجاریه	مسجد مشیرالملک شیراز
	نقوش گلدانی، بدنه مارپیچی شکل، نقوش ستاره پنج‌پر، گل لوتوس در پایه و نقوش کتیبه‌ای	کاربرد سازه‌ای-تزیینی	ستون سنگی شبستان	قاجاریه	مسجد رکن‌الملک اصفهان
	تزیین هندسی و گیاهی در سرستون، بدنه مارپیچی شکل، تزیین مقرنس و نقوش کتیبه‌ای	کاربرد سازه‌ای-تزیینی	ستون سنگی شبستان	قاجاریه	مسجد دارالاحسان سندج
	نقوش گیاهی سرو در سرستون، نقوش شیری شکل و بدنه مارپیچی	کاربرد سازه‌ای-تزیینی	ستون سنگی شبستان	زندیه	مسجد وکیل شیراز
	تزیین هندسی و گیاهی در سرستون و پایه و بدنه به‌صورت شش ضلعی	کاربرد سازه‌ای-تزیینی	ستون سنگی شبستان	زندیه	مسجد جامع کرمانشاه

نتیجه

بدنهٔ ستون‌هاست. همهٔ این چهار دسته، در حجاری ستون‌های قاجاری به کار نرفته است. نقوش انتزاعی و کتیبه کمترین و نقوش گیاهی و هندسی بیشترین کاربرد را در حجاری ستون‌های مساجد دارد. علاوه بر تزیینات گوناگون، ستون‌های هر مسجد ویژگی شاخصی دارد. ترکیب کتیبه، نقوش هندسی و گیاهی در حجاری ستون‌های مسجد رکن‌الملک، ترکیب حجاری (مقرنس‌کاری) و کتیبهٔ کاشی‌کاری در ستون‌های مسجد دارالاحسان سنندج، متفاوت بودن طرح‌ها در سرستون‌های مسجد دولتشاه کرمانشاه و کثرت ستون‌های مسجد مشیرالملک و دارالاحسان شاخص‌ترند.

تأثیراتی که هنرمندان قاجاری از هنر ایران باستان و دورهٔ زندیه گرفته بودند، باعث ایجاد تمایل ساخت ستون‌های سنگی با تکنیک حجاری همراه با نقوش اصیل ایران در بناهای مذهبی این دوران شد. بنابراین، در مقایسه‌ای که میان حجاری ستون‌های قاجاری کرمانشاه، با دیگر نمونه‌های قاجاری و زندیه صورت گرفت، مواردی از همانندسازی هنری در ستون‌های قاجاری مشخص است. از نظر ساختار و مضامین تزیینی، ستون‌های سنگی مساجد قاجار کرمانشاه، بیشترین شباهت را با ستون‌های مسجد مشیرالملک شیراز و دارالاحسان سنندج داراست. این مضامین در دورهٔ قاجار با هنر ایرانی-اسلامی ترکیب شده و نقوش با ظرافت و زیبایی را در حجاری ستون‌های سنگی مساجد به وجود آورده است. البته، باید این نکتهٔ مهم گفته شود که در حجاری ستون‌های مورد مطالعه در دورهٔ قاجار خبری از مضامین فرنگی و هنر غربی نیست، این در حالی است که تأثیرات فراوانی در دورهٔ قاجار بر هنر و معماری ایران داشته است.

حجاری، معماری و تزیینات وابسته به آن، در کنار یکدیگر، هنر ایرانی را تفسیری دیگر کرده است. شاید یکی از زیباترین جلوه‌های پیوند نقوش تزیینی در حجاری تبلور یافته است. حجاری سنگی از دیرباز با معماری ایرانی-اسلامی پیوند تنگاتنگی دارد و همین پیوند باعث خلق آثاری زیبا شده است؛ آثاری که بر تارک هنر ایران درخششی خاصی دارند.

در عصر قاجار شاهد توجه به فرهنگ و تاریخ ایران پیش از اسلام و همانندسازی و الگوبرداری شاهان قاجاری از معماری بناهای موجود در ایران باستانیم. به واسطهٔ این گرایش، به عناصر هنری و فرهنگی پیش از اسلام توجه شده است، به نحوی که تأثیرپذیری و الگوبرداری از فرهنگ و تمدن پیش از اسلام در آثار هنری دورهٔ قاجاری به خوبی تشخیص پذیر است. احیای سنت حجاری ستون‌های سنگی در داخل بناهای مذهبی و غیرمذهبی در شهرهای تاریخی ایران مشهود است، از جمله در شیراز، کرمانشاه، اصفهان و سنندج و بر اساس معماری ستونی ایران باستان. پایه‌ریزی استفاده از حجاری ستونی در بناهای مذهبی در دورهٔ اسلامی از دورهٔ تیموری است، ولی تماماً به صورت نیم‌ستون در داخل دیوار بناها. از همین رو، از دورهٔ زندیه در بناهایی چون مسجد وکیل و مسجد جامع کرمانشاه، حجاری ستونی ثابت با کاربرد سازه‌ای-تزیینی مشهود است و در دورهٔ قاجار به طور گسترده در بناهای مذهبی استفاده شده است. حجاری مساجد قاجاریه را می‌توان مهم‌ترین و برجسته‌ترین هنر دورهٔ قاجاری دانست که در این مساجد جایگاه ویژه‌ای دارد.

حجاری‌های به کار رفته در ستون‌های مساجد را به چهار دسته تقسیم می‌شود: طرح‌های هندسی، گیاهی، انتزاعی و کتیبه. این طرح‌های ارزنده زینت‌بخش پایه‌ها، سرستون و

منابع

- مبینی، مهتاب و دادور، ابوالقاسم (۱۳۹۰)، ستون، نماد قدرت در معماری هخامنشی، نشریهٔ نگره، شماره ۱۹، ص ۸۱-۹۳.
- محمدپناه، بهمن (۱۳۸۶)، کهن‌دیوار، نشر سبزان، تهران.
- موسوی‌حاجی، سید رسول و مازیار نیک‌بهر (۱۳۹۰)، هنرهای کاربردی دورهٔ اسلامی، سمت، تهران.
- میرداودی، پیرزاد (۱۳۷۴)، سیر تحول ستون‌های تاریخی و تأثیر آن بر ستون‌های صدر اسلام، پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران.
- Baussani, A. (1992), The Qajar Period: An Epoch of Decadence, In *Qajar Iran: Political, Social and Cultural Change 1800 – 1925*, E. Bosworth and C. Hillenbrand (eds), Costa Mesa: Mazda.
- Diba, L.S. (1999), *Royal Persian Paintings*, Qajar Epoch tauris publishers, New York & London.

- اسکارچیا، جیان روبرتو (۱۳۷۶)، هنر صفوی، زند و قاجار، ترجمهٔ یعقوب آژند، انتشارات مولی، تهران.
- بختیاری، پردیس و افهمی، رضا (۱۳۹۰)، هنر ایران عصر قاجار، کتاب ماه هنر، شماره ۱۶۲، ص ۵۰-۵۷.
- پرویزی، اکبر (۱۳۸۴)، نگاره‌های تکیهٔ معاون‌الملک کرمانشاه، فصلنامهٔ نگره، شماره ۱۵، ص ۷۱-۸۵.
- حاجی‌قاسمی، کامبیز (۱۳۸۳)، گنجنامه، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، دفتر دوم، مساجد اصفهان، جلد دوم، تهران.
- زابلی‌نژاد، هدی (۱۳۸۷)، بررسی نقوش اصیل قاجاری، مجلهٔ فرهنگ و هنر، شماره ۷۸، ص ۱۴۰-۱۶۹.
- فسایی، میرزا حسن (۱۳۷۸)، *فارسنامهٔ ناصری*، به تصحیح منصور رستگار فسایی، چاپ سوم، تهران، انتشارات امیرکبیر.

- Lerner, J. (1992), A rock relief of Fath Ali Shah in Shiraz, *Ars Orientalis*, 21, pp. 31-34.
- Luft, J.P. (2001), The Qajar Rock Reliefs, *Iranian Studies*, Vol 34, P41.

Archive of SID